

طراحی الگوی تربیت معنوی مدیران بر اساس آموزه‌های نهج البلاغه با استفاده از روش مدل‌سازی ساختاری تفسیری[◇] (ISM)

محمد حکاک^۱

محمدامین آئینی^۲

چکیده

هدف: هدف از مطالعه حاضر، بررسی تأثیر دوره‌های آموزش الکترونیکی بر توانمندسازی استادان معارف دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب بود. **روش:** روش این پژوهش، توصیفی پیمایشی از نوع همبستگی است. جامعه آماری پژوهش، کلیه استادان معارف اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب در سال تحصیلی ۹۸-۱۳۹۷ به تعداد ۸۳ نفر است که به روش سرشماری مشارکت شده بود. ابزار جمع‌آوری داده‌ها، پرسشنامه توانمندسازی روان‌شناختی اسپریتزر و میسرا و پرسشنامه محقق‌ساخته اهمیت تدریس و مزایای آموزش الکترونیکی بود. تحلیل داده‌ها با استفاده از مدل‌یابی معادلات ساختاری، با روش کمترین مربعات جزئی اسمارت پی.ال.اس ۳ انجام شد. **یافته‌ها:** تحلیل ساختاری آموزش الکترونیکی بر توانمندسازی استادان معارف و ابعاد آن، تأثیر مثبت و معناداری دارد ($p < 0/001$). **نتیجه‌گیری:** افزایش آموزش الکترونیکی، منجر به افزایش توانمندسازی استادان می‌شود. بنابر این، توجه به آموزش الکترونیکی حائز اهمیت است.

واژگان کلیدی: آموزش الکترونیکی، آموزش ضمن خدمت، توانمندسازی، استاد معارف.

◇ دریافت مقاله: ۹۹/۱۰/۱۱؛ تصویب نهایی: ۰۰/۰۳/۲۴

۱. دکترای مدیریت استراتژیک. دانشیار گروه مدیریت دانشکده علوم اقتصادی و اداری، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.
۲. دانشجوی دکتری مدیریت دولتی، دانشکده علوم اقتصادی و اداری، دانشگاه لرستان. خرم‌آباد، ایران (نویسنده مسئول). نشانی: خرم‌آباد؛ دانشگاه لرستان.
نمبر: ۰۶۶۳۳۱۲۰۱۰۲ / [Email: aeeni.mo@fc.lu.ac.ir](mailto:aeeni.mo@fc.lu.ac.ir)

الف) مقدمه

در عصر حاضر با پیشرفت‌های سریع علوم و فناوری‌ها شاهد توسعه بخش‌های مختلف اقتصادی، صنعتی و ... هستیم، اما چنین تصور شده است که با پیشرفت علوم و فناوری‌ها، انسان می‌تواند به کمال برسد. هر چند این تحولات غیر قابل انکارند و تأثیرات آنها آشکارا قابل لمس است، اما همچنان انسان درگیر بزرگ‌ترین بحرانها از جمله: بی‌هویتی، انتخاب هدف، بی‌عدالتی‌ها، نابرابری‌ها، سلطه‌گری‌ها و تفاوت طبقاتی در سطوح ملی و فراملی است (بدالهی‌فر و همکاران، ۱۳۹۷). از همه این بحرانها مصیبت‌بارتر که بنیان درون و بیرون انسان را از هم گسسته و او را به وادی ضلالت کشانده، بحران در تربیت معنوی در قالب حس مذهبی و نیاز خداجویی اوست (میرزاخانی، ۱۳۹۱؛ نجفی و همکاران، ۱۳۹۴). مسئله بحران معنویت و اخلاق در بین انسانها، به خصوص مدیران که نقشی اساسی و انکارناپذیری در هدایت و اداره منابع انسانی و مادی در سطوح مختلف جامعه را بر عهده دارند، مسئله بسیار بااهمیتی است که علاوه بر خود مدیران، افراد زیرمجموعه، سازمان، ذی‌نفعان و حتی جامعه را در مسیر تعالی و کمال تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ زیرا ترقی و پیشرفت هر جامعه بستگی به پیشرفت سیستم مدیریت آن جامعه دارد (شهبازی و ناظم، ۱۳۹۶). به این ترتیب، معنویت‌گرایی به عنوان یکی از نیازهای اساسی مدیران و کارکنان سازمان و عامل اساسی در رسیدن به کمال انسانیت، همواره کانون توجه روزافزون متخصصان علوم دینی و انسانی است (نجفی و همکاران، ۱۳۹۴) و عدم توجه و اهمیت به آن، عواقب بسیار ناگوار و بحرانهای وخیمی را برای فرد، سازمان و جامعه به همراه دارد. اهمیت این مسئله به قدری است که در سالهای اخیر، مفهوم معنویت در مدیریت و رهبری در بین سازمانها و ذی‌نفعان آنان در سراسر جهان از اهمیت بیشتری برخوردار شده و معنویت به عنوان یک موضوع اساسی برای حرکت انسان و سازمان به سمت تعالی مورد توجه و اهمیت محققان و کارشناسان موضوع بوده است. (کروسمان، ۲۰۱۵؛ مکنای، ۲۰۱۷؛ نوکیو، ۲۰۱۷؛ واتیز و همکاران، ۲۰۱۷؛ کوک و وایت، ۲۰۱۸؛ رابینسون، ۲۰۱۹؛ فیلیپ و همکاران، ۲۰۱۹؛ زمان، ۲۰۱۹؛ هلوی و همکاران، ۲۰۱۹؛ راجرز و همکاران، ۲۰۱۹؛ آدریان نقیو، ۲۰۲۰)

تربیت و رشد معنوی به آن جنبه از زندگی درونی مربوط می‌شود که از طریق آن، افراد بینشهایی را که دارای ارزش ماندگاری‌اند، درباره وجود خود به دست می‌آورند (هلوی و همکاران، ۲۰۱۹)؛ معنویت، چارچوبی وسیع و جامع از معنا ایجاد می‌کند که محور نظم‌جویی قرار می‌گیرد و به مثابه ضربه‌گیر فشارهای هیجانی عمل می‌کند (سپهوند و همکاران، ۱۳۹۸). همچنین، مدیران را قادر می‌سازد تا با دیدگاهی وسیع‌تر و با عزم و اراده تقویت‌شده، با چالشهای شخصی و شغلی خود روبه‌رو شوند. این مفهوم، مدیران را به سمت خصوصیاتمانند صداقت، صراحت، مسئولیت‌پذیری و تعالی سوق می‌دهد. (آدریان نقیو، ۲۰۲۰)

توجه به رشد معنوی در چارچوب کتاب شریف نهج‌البلاغه، راه را برای چشم‌اندازی وسیع‌تر در خصوص رشد معنوی هموار می‌کند. با توجه به اینکه کتاب ارزشمند نهج‌البلاغه راهنمای اساسی در ابعاد گوناگون زندگی اجتماعی و انسانی متناسب با هر زمانی است، انسانیت می‌تواند با روی آوردن به آن و سرمشق قرار دادن آن در زندگی فردی و اجتماعی و سایر ابعاد زندگی، حال و آینده بهتری را برای خود و نسلهای پس از خود به ارمغان آورد (بدالهی‌فر و همکاران، ۱۳۹۷). امیرالمؤمنین علی (ع) در این اثر بزرگ معنوی تأکید می‌فرماید که: «الدین یعصم» (نهج‌البلاغه، نامه ۱۹۸)؛ دین مصونیت می‌آورد. انسان دارای معنویت، به زندگی و احوال دیگر افراد بشر بی‌توجه

نیست. او در تلاش برای اصلاحگری است و همان‌طور که بر دل و جان خود نور ایمان را تابانده، تلاش می‌کند جامعه را نیز از هرگونه تباهی و زشتی به دور دارد (میرعب، ۱۳۹۵: ۲۵۶). این مفهوم برای مدیران که علاوه بر خود، هدایت و رهبری افراد دیگر را بر عهده دارند، بسیار بیشتر تجلی می‌یابد. با این توصیف، ضرورت پرداختن به تربیت معنوی برای مدیران، بیش از پیش نمایان می‌شود. البته اهمیت و تأثیر معنویت در ابعاد مختلف توسط تعدادی زیادی از محققان بررسی شده است؛ از جمله: اثر معنویت بر سلامت عمومی و روانی (کونینگ و همکاران، ۲۰۱۲)، بالندگی رهبری (استونسیفر، ۲۰۱۵)، رهبری معنوی (نویکو، ۲۰۱۷)، تاب‌آوری (کوک و وایت، ۲۰۱۸)، معنویت در قرآن (زمان، ۲۰۱۹)، معنویت بر استرس (فلیپ و همکاران، ۲۰۱۹)، نقش معنویت در دانشجویان (نادال و همکاران، ۲۰۱۸)، معنویت بر عملکرد شغلی (افسر و رحمان، ۲۰۱۵؛ پرادهان و جتا، ۲۰۱۶؛ شرر و همکاران، ۲۰۱۶؛ سانی، ۲۰۱۷)، معنویت در پلیس (راینسون، ۲۰۱۹)، سرمایه معنوی (آدریان نقیو، ۲۰۲۰). اما هیچ یک از محققان به ارائه الگوی تربیت معنوی مدیران بر اساس آموزه‌های نهج‌البلاغه نپرداخته‌اند. بنابر این، با توجه به اهمیت موضوع و نگرانی‌های موجود در عرصه معنویت در جامعه و سازمانها، به ویژه در نظام مدیریت و به منظور برطرف کردن شکاف نظری تحقیق، هدف پژوهش حاضر، طراحی الگوی تربیت معنوی مدیران بر اساس آموزه‌های نهج‌البلاغه با استفاده از روش مدل‌سازی ساختاری تفسیری^۱ است. سؤال اصلی تحقیق نیز به این صورت مطرح می‌شود که: الگوی تربیت معنوی برای مدیران به چه صورت است؟ بدیهی است در صورت دستیابی به هدف تحقیق، می‌توان از آن برای حل مسائل مدیریتی کشور در سطوح مختلف مدیران، به خصوص مدیران ارشد استفاده کرد. همچنین زمینه‌ای فراهم می‌شود تا علاوه بر مدیران، کارکنان زیرمجموعه، ذی‌نفعان، سازمان و جامعه نیز به منظور رسیدن به تعالی و کمال انسانیت از آن بهره‌مند شوند.

۱. ادبیات نظری

برای داشتن درک صحیح درباره رشد معنوی، باید مفهوم معنویت را بکاویم و مقصود از آن را به درستی تبیین کنیم. از طرفی، معنویت در ادبیات نظری به سرعت در حال تحول است. به همین دلیل، سردرگمی زیادی در بین محققان درباره تعریف معنویت به دلیل ماهیت ذهنی این اصطلاح ایجاد شده است (عافل و ویلیامز، ۲۰۱۵؛ اسمیت و همکاران، ۲۰۱۵؛ اسمیت و راینسون، ۲۰۱۵؛ یاشانگ، ۲۰۱۶؛ راینسون، ۲۰۱۹). منشأ معنویت از اصطلاح لاتین اسپيروس^۲ که نشانگر نفس یا موجود زنده است، نشأت می‌گیرد (گاپتا و سینگ، ۲۰۱۶: ۳۲۹). عافل و ویلیامز (۲۰۱۵) معنویت را از دیدگاه منشأ ذاتی توصیف کرده‌اند؛ آنها تأکید می‌کنند که منبع معنویت «از درون یک فرد سرچشمه می‌گیرد». در حالی که تعریف پیشنهادی بنت-گودلی و اسمیت (۲۰۱۷) دلالت بر این دارد که معنویت «همان چیزی است که حس، هدف و جهت فرد را هدایت می‌کند و شکل می‌دهد» (راینسون، ۲۰۱۹). در مقابل، محققان دیگر درباره چگونگی پیوند معنویت با دین بحث کرده‌اند؛ زیرا افراد ممکن است ایمان یا اعتقادات مذهبی خود را پایه و اساس معنویت خودارزیابی کنند (راجرز و واتیس، ۲۰۱۵؛ استین و همکاران، ۲۰۱۵).

1. ISM

2. Spirus

۸۲ ♦ طراحی الگوی تربیت معنوی مدیران بر اساس آموزه‌های نهج‌البلاغه ...

موسوی خمینی (۱۳۳۳) معنویت را مجموعه صفات و اعمالی می‌داند که جاذبه قوی و در عین حال منطقی و صحیح را در انسان به وجود می‌آورند تا او را در سیر به سوی خدای یگانه، به طور اعجاب‌آوری پیش ببرد. مطهری (۱۳۹۳) معنویت را نوعی گرایش ذاتی انسان نسبت به امور غیر مادی مانند علم و دانایی، جمال و زیبایی، خیر اخلاقی، تقدس و پرستش که وجه تمایز انسان و موجودات دیگر است تعریف می‌کند. بر این اساس، «رشد معنوی» را می‌توان حاصل اقدامات هدایت‌گرایانه‌ای دانست که به منظور ایجاد، ابقا و اکمال استعدادهای معنوی در حوزه ارتباط با وجود متعالی، باور به غیب، باور به رشد و بالندگی انسان در گذشتن از پیچ‌وخم‌های زندگی و تنظیم زندگی شخصی بر مبنای ارتباط با وجود خدای متعالی دانست. این بعد وجودی انسان، فطری و ذاتی است و با توجه به بالندگی آدمی و در نتیجه، انجام تمرینات و مناسک مذهبی متحول شده و ارتقا می‌یابد (نجفی و همکاران، ۱۳۹۴). با توجه به این تعریف، اولین غایت رشد معنوی، شناخت مبدا به عنوان موجود اصیل و دارای تأثیر تمام در عالم هستی است. دومین غایت پرورش معنوی انسان، جهت‌یابی اصیل عاطفی انسان است. سومین غایت مهم رشد معنوی، خروج تدریجی آدمی از بند هوای نفس و خواسته‌های دل و قرار گرفتن در مسیر دستورات الهی است که اگر به این مهم توجه شود و تحقق یابد، می‌توان شاهد آثار فردی و اجتماعی فراوانی بود. (بارمحمدیان و همکاران، ۱۳۹۱: ۹۸)

به طور خلاصه باید گفت که غایت اصلی رشد و تربیت معنوی انسان، رسیدن به نشانگرهای معنوی است. طبیعی است که دستیابی به این هدف مهم، شرایط خاصی را می‌طلبد؛ از جمله:

(الف) به طور واقعی و منطقی تأمین‌کننده نیازها و خواسته‌های متعالی انسان باشد؛

(ب) ملایم و هم‌جهت با علایق معنوی و فراهم‌کننده لذت معنوی برای انسان باشد؛

(ج) در جهت کمال‌گایی و سعادت نهایی انسان قرار گیرد؛

(د) بر مبنای اصول اعتقادی، فروع دینی و مبانی اخلاقی تنظیم شود. (نجفی و کشانی، ۱۳۸۸: ۱۵۴)

امروزه تربیت معنوی از دو جنبه بیش از گذشته مد نظر اندیشمندان واقع شده است؛ نخست، به لحاظ نقش بازدارندگی از آسیبها و هنجارشکنی‌ها و دوم، از نظر نقش برانگیزانندگی افراد برای سودرسانی و خدمت بیشتر به جامعه. معنویت در محیط کار و سازمان می‌تواند به فرد در تعیین هدفی ارزشمند و غایی و ایجاد هماهنگی و همسویی بین هدف فرد و ارزشها و اهداف سازمان کمک‌شایانی کند. (سپهوند و همکاران، ۱۳۹۸)

در ادامه به تعدادی از الگوها، اصول و مؤلفه‌های تربیت معنوی که محققان با توجه به نتایج پژوهشهای خود در رابطه با تربیت معنوی به دست آورده‌اند، اشاره می‌شود. نجفی و همکاران (۱۳۹۴) در تحقیق خود، چارچوب مفهومی رشد معنوی انسان را بر اساس مدارک و مستندات مرتبط در آموزش و پرورش ایران، در سه بُعد (هنر و زیبایی‌شناختی، تعقل و اخلاق) و ۲۹ مؤلفه تدوین کردند. بعد اخلاق در بین ابعاد یادشده بیشترین توجه را به خود اختصاص داده است. لطفی و همکاران (۱۳۹۷) برای بالندگی رهبری معنوی در دانشجویان، مدلی را مشتمل بر سه بعد و ۸۵ مؤلفه، در قالب هسته مرکزی مدل، با ۱۰ عامل اثرگذار، سه راهبرد، ۳۸ سازوکار و روش اجرایی و پنج پیامد تدوین و ارائه کردند. سارمی و همکاران (۱۳۹۶) اصول و اهداف تربیت از دیدگاه نهج‌البلاغه را به شش اصل

کلی (عمل‌گرایی و آرزو‌گرایی، آخرت‌گرایی و دنیا‌گرایی، تعقل‌ورزی و غفلت‌زدایی، امیدواری و یأس‌گرایی، تواضع‌گرایی و تکبر‌گرایی) تقسیم کرده و در قسمت اهداف نیز به هدفهای پرستش خدا، اشاعهٔ تقوا، ایجاد روح برادری و تعلیم حکمت اشاره می‌کنند. میرعرب (۱۳۹۵) اصول و مؤلفه‌های اصلی در تربیت معنوی را شامل تفهیم احساس وجود خدا در تمام زندگی، فطرت‌محوری، شناخت وضع روحانی و شرایط و حالات متفاوت انسان، توجه به خصوصیات و نیازهای بعد روحانی، اهمیت دادن به آثار معنویت‌گرایی، تبیین هدف آفرینش و تأکید بر معنوی بودن آن، اهمیت دادن به مرگ و معاد، تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری بر سلوک معنوی می‌داند. سلحشوری (۱۳۹۰) ضمن تأکید بر اینکه معنویت، هم باعث تعالی است و هم می‌تواند در خدمت فرهنگ ماده‌گرایی قرار بگیرد؛ مفاهیم اصلی معنویت را سه مفهوم تربیت معنوی، اخلاقی و دینی بیان می‌کند و متذکر می‌شود تربیت اخلاقی، پایهٔ تربیت و هدف غایی آن، تربیت معنوی و هدف غایی تربیت معنوی، تربیت دینی است.

۲. پیشنهاد

در خصوص معنویت، پژوهشهای زیادی انجام شده است؛ اما تعداد محدودی از آنها به موضوع تربیت معنوی پرداخته‌اند. تعدادی از این پژوهشها که به طور ویژه تربیت معنوی را مورد توجه قرار داده‌اند، در جدول ۱ ارائه شده‌اند.

جدول ۱: خلاصهٔ تعدادی از پیشنهادها و تجربی انجام‌شده در خصوص تربیت معنوی

محقق، سال	موضوع تحقیق	نتیجهٔ پژوهش
یدالهی‌فر و همکاران، ۱۳۹۷	اهداف و اصول تربیت معنوی بر اساس آموزه‌های نهج‌البلاغه	تقرب الهی، تقوا و عبودیت از مهم‌ترین اهداف تربیت معنوی‌اند و مهم‌ترین اصول تربیت معنوی از منظر نهج‌البلاغه مشتمل بر اصل محبت و کرامت، اصل تعقل و اصل فروتنی است.
نجفی و همکاران، ۱۳۹۴	تبیین ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان و تحلیل آن در محتوای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران	چارچوب مفهومی رشد معنوی انسان را می‌توان بر اساس مدارک و مستندات مرتبط در سه بُعد (هنر و زیبایی‌شناختی، تعقل و اخلاق) و ۲۹ مؤلفه تدوین کرد. بعد اخلاق در بین ابعاد یادشده، بیشترین توجه را به خود اختصاص داده است.
حیدری ستوده، ۱۳۹۱	تربیت معنوی از دیدگاه امام علی (ع) بر مبنای نامه‌های نهج‌البلاغه	از نظر امام علی (ع) تربیت معنوی، تربیت الهی است که دستیابی به آن مستلزم رعایت تقوای الهی و توجه به مبدأ و معاد و با رنج و مشقت فراوان همراه بوده و نیاز به تعقل و تفکر و سیر در آفاق و انفس و جدوجهد در جهت تصفیه نفس از رذایل و آراستگی به جمیع فضایل را می‌طلبد که حاصلش، نورانیت و صفای دل و رستگاری و غایت آن تقرب الهی است.
ایمان‌زاده و سلحشوری، ۱۳۸۹	تربیت معنوی و برنامه درسی	اوج تربیت اخلاقی، تربیت معنوی و اوج تربیت معنوی، تربیت اسلامی است. همچنین تربیت معنوی زمینه‌ساز مناسبی برای تربیت اسلامی است.
اشعری، ۱۳۸۷	بررسی مفهوم، اصول و روشهای تربیت معنوی بر اساس آرای علامه طباطبایی	نظر علامه طباطبایی در خصوص معنویت چنان است که معنویت باطن دین و محور مشترک تمام ادیان الهی است و جدا از جنبه کارکردی آن، به عنوان امری وجودی نگریسته می‌شود. در این دیدگاه معنویت انفسی و آفاقی ارتباط تنگاتنگی باهم دارند و دو منبع ناگسسته معنویت‌اند

ب) روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و به لحاظ پارادایم از نوع تحقیقات آمیخته کیفی- کمی با رویکرد پیمایشی است که با هدف طراحی الگوی تربیت معنوی مدیران بر اساس آموزه‌های نهج‌البلاغه و با استفاده از روش مدل‌سازی ساختاری تفسیری انجام شده است. در مرحله نخست تحقیق (قسمت کیفی) سعی شده از دو روش تحلیل اسنادی و روش تحلیل مضمون استفاده شود. در روش تحلیل اسنادی، هم از منابع دست اول (ترجمه نهج‌البلاغه) و هم منابع دست دوم (شامل پژوهشها و مطالعات مرتبط با موضوع پژوهش) برای تحلیل یافته‌ها استفاده شده است. به منظور جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز برای شناسایی و انتخاب مؤلفه‌های تربیت معنوی، بررسی‌ها با استفاده از روشهای تحلیل اسنادی و مضمون و عمیق شدن در ترجمه منبع عظیم نهج‌البلاغه به عنوان جامعه آماری و ترجمه نامه‌های آن به عنوان نمونه صورت گرفته است. در این مرحله، پس از شناسایی تعداد زیادی از مصادیق، زیرمؤلفه‌ها و مؤلفه‌های مؤثر در تربیت معنوی با بهره‌گیری از نظرات اساتید گروه مدیریت دانشگاه لرستان (به دلیل سالها تدریس و تحقیق در رابطه با علوم مدیریت و نهج‌البلاغه)، تعداد ۲۰ مؤلفه از بین مؤلفه‌های شناسایی شده به عنوان مؤلفه‌های مهم و مؤثر در تربیت و رشد معنوی مدیران، انتخاب شدند. (جدول ۱)

در مرحله دوم (قسمت کمی تحقیق)، پس از شناسایی و انتخاب ۲۰ مؤلفه از مؤلفه‌های مهم و مؤثر در تربیت معنوی در مرحله اول، پرسشنامه‌ای با ۲۰ گویه، برگرفته از پرسشنامه تحقیقات یداله‌فر و همکاران (۱۳۹۷)، خلعتبری و صدارت (۱۳۹۳)، آقامحمدی (۱۳۹۶) و موسی‌زاده و عدلی (۱۳۸۸) با رویکرد ISM تدوین و بین اساتید گروه مدیریت دانشگاه لرستان (به دلیل اشرافیت بر موضوع تحقیق) توزیع شد. در نهایت، با استفاده از رویکرد ISM، اقدام به طراحی الگوی تربیت معنوی مدیران شده است.

ج) یافته‌های پژوهش

مؤلفه‌های مهم و مؤثر در رشد و تربیت معنوی مدیران از دیدگاه نهج‌البلاغه، به صورت جدول ۲ برای تحقق آرمانهای متعالی انسانی، استنباط می‌شوند:

جدول ۲: تعدادی از مؤلفه‌های مهم و مؤثر در تربیت معنوی مدیران در نهج البلاغه

مؤلفه‌های مؤثر در تربیت معنوی	زیرمؤلفه‌های مؤثر در تربیت معنوی	تعدادی از مصادیق در نهج البلاغه
۱	تقرب الی الله	«و بدان هر کاری که تو را به رحمت خدا نزدیک گرداند، از کیفر روز رستاخیز دورت می‌نماید و هر کاری که تو را از خدا دور سازد، به آتش نزدیک می‌گرداند» (نهج البلاغه، نامه ۶۶ بداهی فر و همکاران، ۱۳۹۷). «و با انجام دادن واجباتی که به وسیله آن به خدا نزدیک می‌شوی، وفا کن و کوشش نما که دارای شرایط کمال و بی‌عیب و نقص باشی، اگرچه تنت را بفرساید» (نهج البلاغه، نامه ۵۳. امام علی (ع) وسایل تقرب به خداوند را چنین معرفی فرموده‌اند: ایمان به خدا و پیامبر، جهاد، نماز، زکات، روزه، حج و عمره، صلّه رحم، صدقه پنهانی و آشکار، نیکوکاری، یاد خدا، پیروی از راه و رسم پیامبر و عمل به قرآن. (نهج البلاغه، خ ۱۱۰)
۲	ایمان	«ایمان دارای دو مرتبه است؛ یک مرتبه آن در دلها ثابت و استوار شده که عبارت از تصدیق به وجود آفریدگار و تأیید به رسالت حضرت رسول و اعتقاد به ولایت ائمه معصومین (ع) است و ایمانی حقیقی است که از راه برهان و محبت به دست آمده و مرتبه دیگر بین دلها و سینه‌ها عاریه است که از روی محبت و برهان به دست نیامده و احتمال رجوع و زوال در آن است» (نهج البلاغه، خ ۲۳۱). «خداوند ایمان را برای تطهیر دل از شرک واجب فرمود» (نهج البلاغه، ح ۲۵۲). «صبر و استقامت را در هر کار پیشه کنی! که صبر به ایمان، هم چون سر است در مقابل تن؛ تن بی‌سر فایده ندارد و صبر بی‌ایمان نیز بی‌نتیجه است» (نهج البلاغه، ح ۸۲). «ایمان شناخت با قلب (عقل)، اقرار به زبان و عمل با اعضا و جوارح است» (نهج البلاغه، ح ۲۲۷). «خداوند ایمان را برای تطهیر دل از شرک واجب فرمود» (نهج البلاغه، ح ۲۵۲). «ایمان، بر شناخت با قلب، اقرار با زبان و عمل با اعضا و جوارح است» (نهج البلاغه، ح ۲۲۷)
۳	تقوا	«تقوا پیشوای اخلاق است» (نهج البلاغه، ح ۴۰۲). «تقوا خانه‌ای است چون دژ محکم استوار» (نهج البلاغه، خ ۱۵۶). «تقوا را کلید هدایت و رستگاری و اندوخته روز قیامت معرفی می‌کند که انسان را از هر بندگی آزاد می‌کند و از هر بدبختی رها می‌سازد» (نهج البلاغه، خ ۲۲۱). «شما و همه فرزندان و اهل‌بیتم و هر که را که نامه‌ام به او می‌رسد سفارش می‌کنم به تقوا و ترس از خدا و مرتب کردن و به هم پیوستن کارتان» (نهج البلاغه، نامه ۴۷)
۴	عدالت	«دوست‌داشتنی‌ترین چیزها در نزد تو باید در حق، میانه‌ترین و در عدل، فراگیرترین و در جلب خشنودی مردم، گسترده‌ترین باشد؛ که همانا خشم عمومی مردم، خشنودی خواص (زردیکان) را از بین می‌برد، اما خشم خواص را خشنودی همگان بی‌اثر می‌کند» (نهج البلاغه، نامه ۵۳ خلعتیری و صدارت، ۱۳۹۳). «عدالت گشایش می‌آورد و آن کس که عدالت بر او گران آید، تحمل ظلم و ستم بر او گران‌تر خواهد بود» (نهج البلاغه، خ ۱۵). «گواهی می‌دهم که خداوند عادل است و دادگر و حاکمی است جداکننده حق از باطل» (نهج البلاغه، خ ۲۱۴؛ بداهی فر و همکاران، ۱۳۹۷). «آگاه باشید که هر خونی، خونخواهی و هر حقی، صاحب و طالبی دارد! انتقام‌گیرنده خونهای ما همانند کسی است که برای خود داوری می‌کند و بر استیفای حق خود کاملاً مسلط باشد و او خداوندی است که از گرفتن حق کسی ناتوان نشود و کسی از پنجه عدالتش فرار نتواند کرد» (نهج البلاغه، خ ۱۰۵)
۵	امانتدار بودن	یکی دیگر از وظایف الهی، ادای امانت است. آن کس که امانتها را نپردازد، زیانکار است» (نهج البلاغه، خ ۱۸۵). «این اموال که می‌بینی، نه مال من و نه از آن توست، غنیمی گرد آمده از مسلمانان است که با شمشیرهای خود به دست آوردند» (نهج البلاغه، خ ۲۳۲). «فرمانداری برای تو وسیله آب‌و‌جان نیست، بلکه امانتی در گردن توست و تو تحت نظر مافوق خود می‌باشی» (نهج البلاغه، نامه ۵۳ خلعتیری و صدارت، ۱۳۹۳). «پرهیزکار آنچه را به او سپرده‌اند ضایع نمی‌کند» (نهج البلاغه، خ ۱۹۳). امام (ع) در نامه ۲۶ که آن را برای یکی از کارگزاران نوشته است، دایره امانت را توسعه بخشیده، و پس از بیان نتیجه خیانت در امانت در دنیا و آخرت، بزرگ‌ترین امانت برای کارگزاران را امانت امت اسلامی دانسته و در نتیجه، خیانت به این امانت را بزرگ‌ترین خیانت به شمار آورده است (نهج البلاغه، نامه ۲۶). «بدترین نوع خیانت، خیانت در امانتهاست» (نهج البلاغه، ح ۶)

۸۶ ♦ طراحی الگوی تربیت معنوی مدیران بر اساس آموزه‌های نهج‌البلاغه ...

۶	تواضع و فروتنی	اجتناب از برتری‌جویی، دوری از تکبر، تواضع نسبت به زیردستان، پسندیده بودن فروتنی	«ای مردم! ... تاجهای برتری‌جویی را از سر بنهید» (نهج‌البلاغه، خ ۵). «تاج تواضع بر سر نهید و خودبرتری را زیر پا افکنید. حلقه‌های زنجیر تکبر را از گردن فرو نهید» (نهج‌البلاغه، خ ۱۹۲؛ آقامحمدی، ۱۳۹۶). «در برابر استاد و شاگرد خود، فروتن باشید و از دانشمندان گردن‌کش نباشید» (مجیدی خوانساری، ۱۳۸۵: ۱۲۴). «خداوند تواضع و فروتنی را بر ایشان (انیا و اولیا) پسندید. آنها گونه‌هایشان را بر زمین گذاردند و صورت‌هایشان را بر خاک ساییدند و پروبال خویشان را برای مؤمنان گسترانیدند» (نهج‌البلاغه، خ ۱۹۲). «بالهای محبت را برای رعیت بگستران و با مردم گشاده‌روی و فروتن باش» (نهج‌البلاغه، نامه ۴۶). «بالهای محبت را برای آنها بگستر و پهلوی نرمش و ملایمت را برای آنان بر زمین بگذار و چهره خویش را برای آنها گشاده دار» (نهج‌البلاغه، نامه ۲۷)
۷	کرامت نفس	عزت نفس، بنده دیگران نبودن، با دید کرامت به مردم نگرستن، ارزش خود را دانستن، گرامی داشتن نفس.	«و گرامی دار نفس را از هر زبونی و پستی هر چند ترا به نعمتهای بشمار رساند، زیرا هرگز برابر آنچه از نفس خویش صرف می‌کنی عوض نخواهی یافت و بنده دیگری مباش که خدا ترا آزاد گردانیده» (نهج‌البلاغه: نامه ۳۱). «حضرت علی(ع) به مالک اشتر سفارش می‌کند که با مردم مهربان باش و نوع نگاهت به آنان با دیده کرامت باشد نه اهانت و تحقیر، زیرا انسانها یا با تو برادر دینی‌اند یا در آفرینش همانند تو هستند» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳). «هر که خود را بزرگوار دید شهنشاهش در دیده وی خوار گردید» (نهج‌البلاغه، ح ۴۴۹). «برده هیچ کس مباش؛ زیرا خداوند ترا آزاد آفریده است»
۸	محبت	دوست داشتن خداوند و دوستانش، الفت و دوستی، جلب محبت، ارتباط محبت‌آمیز	«و خدا را تعظیم کن و بزرگ دان و دوستانش را دوست بدار» (نهج‌البلاغه، نامه ۶۹؛ یدالهی فر و همکاران، ۱۳۹۷). «برای انتظام امر امت محمد(ص) و الفت و دوستی بین ایشان، مردی از من حریص تر نیست و با این کار خواهان پادشاه و بازگشت نیکو می‌باشم» (نهج‌البلاغه، نامه ۷۸ و نامه ۳۱). «پس این اسلام آن دین خداوند است که برای خود برگزید... و سوتنهایش را بر محبت خود بنا نهاد» (نهج‌البلاغه، خ ۱۹۸). «جلب محبت نصف عقل است» (نهج‌البلاغه، ح ۱۴۲). «دوستی و خوشاوندی اکسایبی است» (نهج‌البلاغه، ح ۲۱۱)
۹	صبر	استقامت، شکیبایی، تحمل سختی‌ها، بی‌تابی نکردن، ابزار ریاست.	«صبر و استقامت را در هر کار پیشه کنید! که صبر به ایمان، هم چون سر است در مقابل تن؛ تن بی‌سر فایده ندارد و صبر بی‌ایمان نیز بی‌نتیجه است» (نهج‌البلاغه، ح ۸۲). شکیبایی دهان‌بند بی‌خردان، و عفو زکات پیروزی، و دوری کردن، کيفر حیانت‌کار و مشورت چشم هدایت است» (نهج‌البلاغه، ح ۲۱۱). کسی را که شکیبایی نجات ندهد، بی‌تابی او را هلاک گرداند» (نهج‌البلاغه، ح ۱۸۹). بردباری و تحمل سختی‌ها، ابزار ریاست است» (نهج‌البلاغه، ح ۱۷۶). «انسان شکیبا، پیروزی را از دست نمی‌دهد، هر چند که زمان آن طولانی شود» (نهج‌البلاغه، ح ۱۵۳)
۱۰	اطاعت (عبودیت)	بنده خدا بودن، اطاعت از خدا، آزادی در بندگی خدا، اولویت اطاعت از خدا.	«بنده دیگری مباش که خدا ترا آزاد آفریده» (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱). «و در همه کارت خدا را اطاعت و پیروی کن زیرا اطاعت خدا بر هر چیز افزونی دارد» (نهج‌البلاغه، نامه ۶۹). «هیچ اطاعتی از مخلوق، در نافرمانی پروردگار روا نیست» (نهج‌البلاغه، ح ۱۶۶). «خدا را اطاعت کنید که در نشناختن پروردگار عذری ندارید» (نهج‌البلاغه، ح ۱۵۶)
۱۱	اعتقاد به آخرت	آمادگی برای آخرت، اعتقاد به قیامت، عظمت رستاخیز، فراهم کردن توشه برای آخرت	«آگاه باشید امروز، روز مضمار و روز مهیا شدن است و فردا روز پیشی گرفتن؛ نتیجه پیشی گرفتن، بهشت و نهایت کار (عقب‌مانده) آتش است» (فیض الاسلام، خ ۲۸؛ موسی زاده و عدلی، ۱۳۸۸). «از ادعای حکومت که لایق آن نیستی، دست بردار» (خطاب به معاویه) و خود را برای روز حساب و بازپرسی آماده ساز» (نهج‌البلاغه، نامه ۱۰). خطاب به یکی از کارگزارانش، او را به فراهم کردن آذوقه و توشه امر می‌کند و از دقیق و عظیم بودن روز رستاخیز آگاه می‌سازد» (نهج‌البلاغه، نامه ۴۸)
۱۲	تفکر	اندیشیدن، استفاده از عقل، عاقبت‌اندیشی	«هیچ عبادتی مانند اندیشیدن در صنع خدای عزوجل نیست» (نهج‌البلاغه، نامه ۳۶). «عقلی که از گرفتاری خواهش (نفس اماره) رها باشد و از وابستگی‌های دنیا سالم ماند» (نهج‌البلاغه، نامه ۳). «قلب احمق در دهان او، و زبان عاقل در قلب او قرار دارد» (نهج‌البلاغه، ح ۴۱). «هر خبری را که بشنوید به دقت بررسی کنید و در زیر و بالای آن بیندیشید و تنها به شنیدن و بازگو کردن بسنده نکنید، که راویان دانش بسیار، ولی درک کنندگان آن اندک‌اند» (نهج‌البلاغه، ح ۹۴). «هیچ دانشی چون تفکر نیست» (نهج‌البلاغه، ح ۱۰۹).

محمد حکاک و محمدامین آئینی ♦ ۸۷

<p>۱۳</p>	<p>یاد مرگ</p>	<p>غافل نبودن از مرگ، نزدیکی مرگ، سکرات موت</p>	<p>«شما را سفارش می‌کنم به یاد مرگ و کم غافل شدن از آن، چگونه غافلید شما از چیزی که از شما غافل نیست و چگونه طمع و آرزو دارید از کسی که (ملک‌الموت) شما را مهلت نمی‌دهد» (نهج‌البلاغه، خ ۲۳۰). همچنین در نامه ۳۱ که برای امام حسن (ع) نوشته‌اند، سفارش به یاد مرگ و پیشامدهای بعد از مرگ می‌کنند. «شما رانده‌های مرگ هستید، اگر بایستید شما را می‌گیرد و اگر از آن بگریزید، شما را می‌یابد» (نهج‌البلاغه، نامه ۲۷). «امام (ع) اشاره دارند به اینکه یاد مرگ باعث می‌شود انسان اعمال نیکویش را بسیار کند و از کردار شایسته توشه بردارد. و بر راه راست که همان شریعت اسلام می‌باشد قدم نهاد» (نهج‌البلاغه، خ ۷۵ و ۸۶؛ موسی‌زاده و عدلی، ۱۳۸۸). «انسان با نفسی که می‌کشد، قدمی به سوی مرگ می‌رود» (نهج‌البلاغه، ح ۲۴)</p>
<p>۱۴</p>	<p>ضرورت خودسازی</p>	<p>حساب کشیدن از خود، قدر خویش را دانستن، منافع خودسازی، زیان در غفلت از خود.</p>	<p>«کسی که از خود حساب کشد، سود می‌برد و آن که از خود غفلت کند، زیان می‌بیند و کسی که از خدا بترسد، ایمن باشد و کسی که عبرت آموزد، آگاهی یابد و آن که آگاهی یابد، می‌فهمد و آن که بفهمد، دانش آموخته است» (نهج‌البلاغه، ح ۲۰۸). «آن که قدر خود را نشناسد، هلاک می‌شود» (نهج‌البلاغه، ح ۱۴۹). «آن کس که به ناحق ادعایی کند، هلاک می‌شود و آن کس که با دروغ و افترا مقامی را طلب کند، محروم می‌شود و به جایی نمی‌رسد و آن کس که (با ادعاهای باطل) به مبارزه با حق برخیزد و در برابر آن قدم علم کند، هلاک خواهد شد و در نادانی انسان همین بس که قدر خویش را نشناسد» (نهج‌البلاغه، خ ۱۰۳). «اگر یکی از خدمتگزاران تو مرتکب خطایی شده و استحقاق کفر دارد، عفو با رعایت عدالت از کتک بیشتر تأثیر دارد، البته در صورتی که او عاقل باشد».</p>
<p>۱۵</p>	<p>عفو و مدارا با مردم</p>	<p>بخشش، مهربانی نسبت به مردم، گذشتن از خطای مردم. مدارا با مردم. تحمل اطرافیان.</p>	<p>«بخشندگی، نگاه‌دارنده آبرو است، و شکیبایی دهان‌بند بی‌خردان، و عفو زکات پیروزی، و دوری کردن، کفر خیانت‌کار و مشورت چشم هدایت است» (نهج‌البلاغه، ح ۲۱۱). «قلب خویش را نسبت به ملت خود مملو از رحمت و محبت و لطف کن، و همچون حیوان درنده‌ای نسبت به آنان مباش که را غنیمت شماری زیرا آنها دو گروه بیش نیستند: یا برادران دینی تواند، یا انسانهایی همچون تو. از عفو و گذشت خود آن مقدار به آنها عطا کن که دوست داری خداوند از عفو تو به تو عنایت کند» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳). «هنگامی که بر دشمن خود قدرت یافتی، بخشش او را شکر این قدرت قرار بده» (نهج‌البلاغه، ح ۱۱). «ای مالک از گناهان مردم در گذر، چنانچه دوست داری خدا گناهانت را بر تو ببخشد و عفو فرماید، چه تو برتر آئی و آن که بر تو ولایت دارد از تو برتر است و خدا از آن که تو را ولایت دارد، بالاتر...» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳)</p>
<p>۱۶</p>	<p>اخلاق مدیریتی</p>	<p>گشاده‌رویی، پرهیز از خشم، تحمل سختی‌ها، عدم غرور، نرم‌خویی، انتقادپذیری، دوری از چاپلوسی، سعه صدر، شجاعت</p>	<p>«با مردم، به هنگام دیدار و در مجالس رسمی و در مقام داوری، گشاده‌رو باش و از خشم پرهیز که سبک مغزی، به تحریک شیطان است، و بدان! آنچه تو را به خدا نزدیک می‌سازد، از آتش جهنم دور، و آنچه تو را از خدا دور می‌سازد، به جهنم نزدیک می‌کند» (نهج‌البلاغه، نامه ۷۶). «بردباری و تحمل سختی‌ها، ابزار ریاست است» (نهج‌البلاغه، ح ۱۷۶). «در هنگام نعمتها سرمست و مغرور مباش و به گاه شداید سست و ضعیف نباش» (نهج‌البلاغه، نامه ۳۳). «با مردمان فروتن، نرم‌خو و مهربان، گشاده‌رو و خندان باش، در نگاه‌هایت به مردم با تساوی رفتار کن» (نهج‌البلاغه، نامه ۲۷). «با من به گونه‌ای که با جباران و گردنکشان سخن می‌گویند، صحبت نکنید و انتقاداتی را که از افراد عصبانی پنهان می‌کنند، از من پنهان نسازید. با من با تملق و چاپلوسی رفتار نکنید و نپندارید که اگر انتقاد درستی به من داشته باشید، پذیرفتن آن بر من دشوار است. گمان مبرید که من از شما درخواست بزرگ کردن خود را دارم. من در خردسالی، بزرگان عرب را به خاک افکندم» (نهج‌البلاغه، خ ۱۹۲)</p>

۱۷	خداشناسی	شناختن پروردگار، آگاهی خدا به همه امور، نشانه‌های خدا، حضور خداوند، عالم حقیقی.	«خدا را اطاعت کنید که در شناختن پروردگار عذری ندارید» (نهج‌البلاغه، ح ۱۵۶). «ستایش خداوندی را سزااست که از اصرار نماند آگاه است، و نشانه‌های شکاری، در سراسر هستی بر وجود او شهادت می‌دهند. هرگز برای چشم بینندگان ظاهر نمی‌گیرد. نه چشم کسی که او را ندیده می‌تواند انکارش کند، و نه قلبی که او را شناخته می‌تواند مشاهده‌اش نماید. در بالایی و برتری از همه پیشی گرفته» (نهج‌البلاغه، ح ۴۹). «ستایش خداوندی را سزااست که صفتی بر صفت دیگرش پیشی نگرفته تا بتوان پیش از آنکه آخر باشد اول است و قبل از آنکه باطن باشد ظاهر است» (نهج‌البلاغه، ح ۶۵)
۱۸	وفای به عهد	پابندی به تعهدات، خصلتی نیکو، وفاداری، محترم شمردن عهد و پیمان	«عهد و پیمان را پاس دارید، به خصوص با وفاداران» (نهج‌البلاغه، ح ۱۵). «خلف وعده موجب خشم خدا می‌شود» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳؛ مال ابراهیمی، ۱۳۹۶). «اگر بین خود و دشمن پیمانی بستنی یا تعهد کردی که به او پناه دهی، جامه وفا را بر عهد خود بپوشان و تعهدات خود را محترم بشمار و جان خود را سپر تعهدات خویش قرار ده» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳). «اگر بین خود و دشمن پیمان بستنی و او را از جانب خویش امان دادی، بر پیمانست استوار باش و آنچه بر ذمه داری ادا کن و خود را چون سیری برابر پیمان قرار ده؛ زیرا مردم با همه هواهای گوناگون و آرای مختلف، بر هیچ چیز از واجبات خدا چون وفای به عهد هم‌داستان نیستند و مشرکان نیز آن را لازم می‌شمارند، بدان سبب که زیان و بدفرجامی، پیمان شکنی را دریافته‌اند» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳)
۱۹	ضرورت خودشناسی	شناخت منزلت خود، خودشناسی مقدمه دانایی، عزت در خودشناسی، پرهیز از خواری	«نابود شد کسی که ارزش خود را ندانست» (نهج‌البلاغه، ح ۱۴۹). «آن که منزلت خویش نشناسد به هلاکت رسد» (نهج‌البلاغه، ح ۱۴۱). «دانا کسی است که قدر خویش شناسد و در نادانی آدمی همین بس که ارزش خود نداند» (نهج‌البلاغه، ح ۱۰۲). «سخن درباره شناخت ارزش خویش است» خود را از هر پستی دور نگاهدار، هرچند تو را به خواسته‌ات برساند؛ زیرا در برابر آنچه از خود می‌دهی، هرگز معادلی به دست نخواهی آورد» (نهج‌البلاغه، ح ۳۱)
۲۰	حکمت	فراگیری حکمت، ارزش حکمت، نشاط دلها در حکمت	«حکمت را هر کجا باشد، فراگیر گاهی حکمت در سینه منافق است و بی‌تابی کند تا بیرون آمده و با همدانش در سینه مؤمن آرام گیرد» (نهج‌البلاغه، ح ۷۹). «حکمت گمشده مؤمن است، حکمت را فراگیر، هرچند از منافقان باشد» (نهج‌البلاغه، ح ۸۰). «این دلها همانند تنها خسته می‌شوند، برای نشاط آن به سخنان تازه حکیمانه روی بیاورید» (نهج‌البلاغه، ح ۱۹۷)

۱. مدل‌سازی ساختاری تفسیری

مدل‌سازی ساختاری تفسیری، فرایند یادگیری تکاملی است که از طریق تفسیر نظرات گروهی از خبرگان به چگونگی ارتباط بین مفاهیم یک مسئله می‌پردازد و ساختاری جامع از مجموعه پیچیده‌ای از مفاهیم ایجاد می‌کند و افزون بر مشخص کردن تقدم و تأخر تأثیرگذاری عناصر بر یکدیگر، جهت و شدت رابطه عناصر یک مجموعه پیچیده را در ساختار سلسله‌مراتبی تعیین می‌کند. (وارفیلد، ۱۹۷۴)

۲. مراحل مدل‌سازی ساختاری تفسیری

یک) تشکیل ماتریس خودتعاملی ساختاری^۲

در این مرحله، عوامل شناسایی شده وارد ماتریس خودتعاملی ساختاری می‌شوند. اندازه این ماتریس به ابعاد عوامل است و در سطر و ستون اول آن عوامل به ترتیب ذکر می‌شوند. به عبارتی؛ این ماتریس برای تجزیه و تحلیل ارتباط بین عناصر تشکیل و برای نشان دادن ارتباطات بین آنها از چهار نماد ذیل استفاده می‌شود:

V: عامل سطر (i) می‌تواند زمینه‌ساز رسیدن به عامل ستون (j) باشد. (ارتباط یکطرفه از i به j)

1. Warfield

2. Structural Self-Interaction Matrix (SSIM)

محمد حکاک و محمدامین آئینی ♦ ۸۹

A: عامل ستون (j) می تواند زمینه ساز رسیدن به عامل سطر (i) باشد. (ارتباط یکطرفه از i به j)
 X: بین عامل سطر (i) و عامل ستون (j) ارتباط دوجانبه وجود دارد. به عبارتی؛ هر دو می توانند زمینه ساز رسیدن همدیگر شوند. (ارتباط دوطرفه از i به j و برعکس)
 O: هیچ ارتباطی بین دو عنصر سطر و ستون وجود ندارد.

جدول ۳: ماتریس خود تعاملی ساختاری

مؤلفه‌ها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	
محبت		X																			
تقرب الی الله			X																		
اخلاق																					
مدیریتی																					
کرامت نفس																					
حکمت																					
عبودیت																					
عفو و مدارا																					
وفای به عهد																					
امانتداری																					
صبر																					
تواضع																					
خودسازی																					
یاد مرگ																					
عدالت																					
تقوا																					
اعتقاد به آخرت																					
خودشناسی																					
ایمان																					
تفکر																					
خداشناسی																					

دو) تشکیل ماتریس دستیابی اولیه^۱

در این مرحله با تبدیل نمادهای ماتریس SSIM به اعداد صفر و یک بر حسب قواعد ذیل می توان به ماتریس RM دست پیدا کرد:

الف) اگر خانه i, j در ماتریس SSIM نماد V گرفته است، خانه مربوط در ماتریس دستیابی عدد ۱ و خانه قرینه آن (j, i) عدد صفر می گیرد.

ب) اگر خانه i, j در ماتریس SSIM نماد A گرفته است، خانه مربوط در ماتریس دستیابی عدد صفر و خانه قرینه آن (j, i) عدد ۱ می گیرد.

1. Reachability Matrix (RM)

۹۰ ♦ طراحی الگوی تربیت معنوی مدیران بر اساس آموزه‌های نهج‌البلاغه ...

ج) اگر خانه i, j در ماتریس SSIM نماد X گرفته است، خانه مربوط در ماتریس دستیابی عدد ۱ و خانه قرینه آن (j, i) عدد صفر می‌گیرد.

د) اگر خانه i, j در ماتریس SSIM نماد O گرفته است، خانه مربوط در ماتریس دستیابی عدد صفر و خانه قرینه آن (j, i) عدد ۱ می‌گیرد.

جدول ۴: ماتریس دستیابی اولیه

مؤلفه‌ها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰
محبت	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
تقرب الی الله	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
اخلاق مدیریتی	۰	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
کرامت نفس	۱	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
حکمت	۱	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
عبودیت	۱	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
عفو و مدارا	۰	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
وفای به عهد	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
امانتداری	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
صبر	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
تواضع	۰	۱	۰	۱	۰	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
خودسازی	۰	۰	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
یاد مرگ	۰	۱	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
عدالت	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
تقوا	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
اعتقاد به آخرت	۱	۰	۱	۱	۱	۰	۱	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
خودشناسی	۱	۰	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
ایمان	۰	۰	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۰	۱	۰	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
تفکر	۱	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۱	۰	۰	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
خداشناسی	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۰	۱	۰	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱

سه) تشکیل ماتریس دستیابی نهایی

پس از به دست آمدن ماتریس دستیابی اولیه، باید سازگاری درونی آن برقرار شود. برای نمونه، اگر عامل ۱ منجر به عامل ۲ شود و عامل ۲ هم منجر به عامل ۳ شود، باید عامل ۱ نیز منجر به عامل ۳ شود و اگر در ماتریس دستیابی این حالت برقرار نبود، باید ماتریس اصلاح شود و روابط از قلم افتاده جایگزین شوند. از آنجا در این تحقیق برای پر کردن پرسشنامه‌ها از چند خبره استفاده شده، برای تشکیل ماتریس دستیابی نهایی از روش مد بر اساس بیشترین فراوانی در هر درایه استفاده شده است.

جدول ۵: ماتریس دستیابی نهایی

مؤلفه‌ها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	قدرت
محبت	۱	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۷
تقرّب الی الله	۰	۱	۱	۰	۱	۰	۱	۱	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۱۰
اخلاق مدیریتی	۰	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۰	۱	۰	۱	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۱۲
کرامت نفس	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۵
حکمت	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱۳
عبودیت	۱	۱	۰	۱	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱۳
عفو و مدارا	۰	۱	۰	۰	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۰
وفای به عهد	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۷
امانتداری	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱۰
صبر	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۹
تواضع	۱	۱	۰	۰	۱	۰	۰	۱	۰	۱	۱	۱	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱۲
خودساز ی	۱	۱	۱	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱۳
یاد مرگ	۱	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱۴
عدالت	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱۱
تقوا	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱۴
اعتقاد به آخرت	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱۶
خودشناسی	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱۷
ایمان	۰	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۰	۱	۰	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱۲
تفکر	۱	۱	۰	۰	۱	۰	۱	۰	۱	۰	۱	۰	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱۲
خداشناسی	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۰	۱	۰	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱۶
میزان و ایستگی	۱	۱	۸	۷	۸	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	-

چهار) تعیین سطح و اولویت متغیرها

برای تعیین سطح و اولویت متغیرها، مجموعه دستیابی و مجموعه پیش‌نیاز برای هر عامل تعیین می‌شود. مجموعه دستیابی هر عامل، شامل عواملی است که از طریق این عامل می‌توان به آنها رسید و مجموعه پیش‌نیاز، شامل عواملی است که از طریق آنها می‌توان به این عوامل رسید. این کار با استفاده از ماتریس دستیابی انجام می‌شود. بعد از تعیین ماتریس دستیابی و پیش‌نیاز برای هر عامل، عناصر مشترک در مجموعه دستیابی و پیش‌نیاز برای هر عامل شناسایی

۹۲ ♦ طراحی الگوی تربیت معنوی مدیران بر اساس آموزه‌های نهج‌البلاغه ...

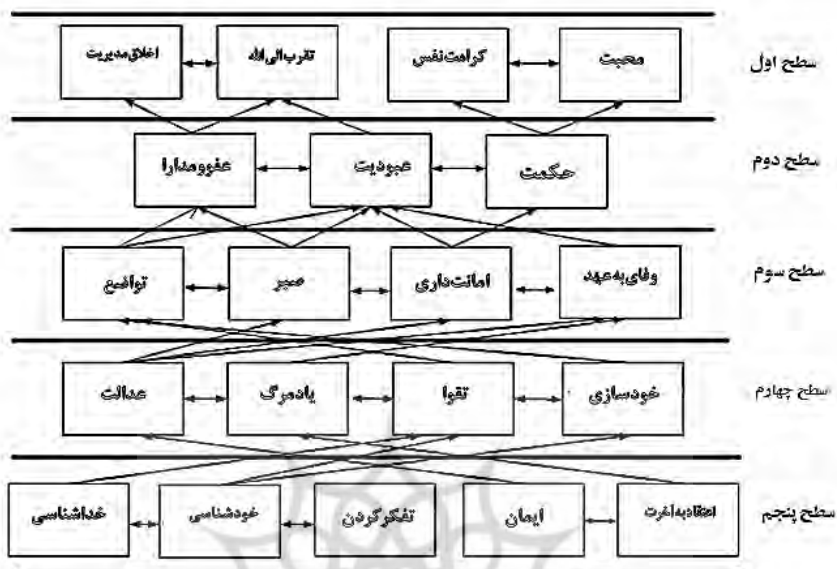
می‌شوند. پس از تعیین این مجموعه‌ها، نوبت به تعیین سطح عوامل (عناصر) می‌رسد. در اولین جدول، عاملی دارای بالاترین سطح است که مجموعه‌ی دستیابی و عناصر مشترک آن کاملاً یکسان باشد. پس از تعیین این عامل یا عوامل، آنها از جدول حذف می‌شوند و با سایر عوامل باقیمانده، جدول بعدی تشکیل می‌شود. در جدول دوم نیز همانند جدول اول، عامل سطح دوم مشخص می‌شود. این عوامل، سطح یک را تحت تأثیر قرار می‌دهند و خود تحت تأثیر عوامل سطح سه قرار دارند. این کار تا تعیین سطح تمام عوامل ادامه می‌یابد.

جدول ۶: تعیین سطوح متغیرها (جدول تلفیق تناوب اول تا پنجم)

مؤلفه‌ها	مجموعه ورودی	مجموعه خروجی	مجموعه مشترک	سطح
محبت	۱،۴،۵،۶،۸،۱۰،۱۱،۱۲،۱۳،۱۶،۱۷،۱۹	۱،۴،۸،۱۱،۱۲،۱۶،۱۹	۱،۴،۸،۱۱،۱۲،۱۶،۱۹	اول
تقرب الی‌الله	۲،۳،۶،۷،۱۱،۱۲،۱۵،۱۶،۱۸،۱۹،۲۰	۲،۳،۶،۷،۱۱،۱۲،۱۵،۱۶،۱۸،۲۰	۲،۳،۶،۷،۱۱،۱۲،۱۵،۱۶،۱۸،۲۰	اول
اخلاق مدیریتی	۲،۳،۵،۷،۹،۱۱،۱۲،۱۳،۱۴،۱۵،۱۶،۱۷،۱۹،۲۰	۲،۳،۵،۷،۹،۱۱،۱۳،۱۴،۱۵،۱۶،۱۷	۲،۳،۵،۷،۹،۱۱،۱۳،۱۴،۱۵،۱۶،۱۷	اول
کرامت نفس	۱،۴،۵،۶،۹،۱۰،۱۱،۱۲،۱۵،۱۶،۱۷،۱۹،۲۰	۱،۴،۱۰،۱۱،۲۰	۱،۴،۱۰،۱۱،۲۰	اول
حکمت	۵،۶،۷،۹،۱۰،۱۵،۱۶،۱۷،۱۸،۱۹،۲۰	۵،۶،۷،۹،۱۰،۱۵،۱۶،۱۷،۱۹	۵،۶،۷،۹،۱۰،۱۵،۱۶،۱۷،۱۹	دوم
عبودیت	۵،۶،۷،۸،۹،۱۰،۱۱،۱۲،۱۳،۱۴،۱۵،۱۷،۱۸،۲۰	۵،۶،۷،۸،۱۰،۱۲،۱۳،۱۴،۱۵،۱۸،۲۰	۵،۶،۷،۸،۱۰،۱۲،۱۳،۱۴،۱۵،۱۸،۲۰	دوم
عفو و مدارا	۵،۶،۷،۹،۱۰،۱۱،۱۲،۱۳،۱۴،۱۵،۱۷،۱۹،۲۰	۵،۶،۷،۱۱،۱۲،۱۵،۱۷،۲۰	۵،۶،۷،۱۱،۱۲،۱۵،۱۷،۲۰	دوم
وفای به عهد	۸،۱۳،۱۴،۱۵،۱۸،۱۹	۸،۱۳،۱۵،۱۹	۸،۱۳،۱۵،۱۹	سوم
امانتداری	۹،۱۰،۱۱،۱۳،۱۷،۲۰	۹،۱۰،۱۴،۱۵	۹،۱۰،۱۴،۱۵	سوم
صبر	۹،۱۰،۱۱،۱۲،۱۳،۱۴،۱۵،۱۶،۱۷،۱۸،۱۹	۹،۱۰،۱۱،۱۵	۹،۱۰،۱۱،۱۵	سوم
تواضع	۱۰،۱۱،۱۳،۱۴،۱۵،۱۶،۱۷،۲۰	۹،۱۰،۱۱،۱۳،۱۷،۲۰	۹،۱۰،۱۱،۱۳،۱۷،۲۰	سوم
خودسازی	۱۲،۱۳،۱۴،۱۵،۱۷،۱۸،۱۹	۱۲،۱۳،۱۴،۱۵،۱۸،۱۹	۱۲،۱۳،۱۴،۱۵،۱۸،۱۹	چهارم
یاد مرگ	۱۲،۱۳،۱۴،۱۷،۱۸	۱۲،۱۳،۱۴،۱۵،۱۶،۲۰	۱۲،۱۳،۱۴،۱۵،۱۶،۲۰	چهارم
عدالت	۱۲،۱۳،۱۴،۱۵،۱۶،۱۷،۱۸،۱۹،۲۰	۱۲،۱۳،۱۴،۱۵	۱۲،۱۳،۱۴،۱۵	چهارم
تقوا	۱۲،۱۳،۱۴،۱۵،۱۷،۲۰	۱۲،۱۴،۱۵،۱۶	۱۲،۱۴،۱۵،۱۶	چهارم
اعتقاد به آخرت	۱۶،۱۷،۱۸،۱۹،۲۰	۱۶،۱۷،۱۸،۱۹،۲۰	۱۶،۱۷،۱۸،۱۹،۲۰	پنجم
خودشناسی	۱۶،۱۷،۱۸،۲۰	۱۷،۱۸،۲۰	۱۷،۱۸،۲۰	پنجم
ایمان	۱۶،۱۷،۱۸،۲۰	۱۷،۱۸	۱۷،۱۸	پنجم
تفکر	۱۶،۱۸،۱۹،۲۰	۱۹،۲۰	۱۹،۲۰	پنجم
خداشناسی	۱۶،۱۷،۱۹،۲۰	۱۹،۲۰	۱۹،۲۰	پنجم

پنج) ترسیم مدل ساختاری تفسیری

در این مرحله، بر اساس سطوح تعیین شده و ماتریس دستیابی نهایی، مدل ترسیم می‌شود.

شکل ۱: مدل نهایی

د) بحث و نتیجه گیری

در خصوص تربیت معنوی، امام علی (ع) به تقوا اشاره می‌فرماید: «تقوا یک خصلت روحی و یک تربیت معنوی است که در پرتو آن، جان انسان ساخته و پرداخته می‌شود و نه تنها در برابر گناه و معصیت، حالت ترک و نفی به خود می‌گیرد، بلکه حتی از فکر معصیت آزرده خاطر می‌شود و از اطاعت و پاکی و عمل خیر، احساس رضایت و آرامش خاطر می‌کند و به یک آرامش روحی و روانی می‌رسد». تربیت و رشد روح معنویت برای هر انسانی به منظور رسیدن به قرب الهی که بالاترین درجه انسانیت است، بسیار لازم و ضروری است؛ زیرا روح پرورش یافته موجب سعادت ابدی او خواهد شد. این موضوع به خصوص برای مدیران که نقش مؤثر و غیر قابل انکاری در اداره و هدایت منابع انسانی و مادی در سازمانها و جامعه را بر عهده دارند، اهمیتی دوچندان دارد. بر این اساس، هدف پژوهش حاضر، طراحی الگوی تربیت معنوی مدیران بر اساس آموزه‌های نهج البلاغه با استفاده از روش مدل‌سازی ساختاری تفسیری بود. به منظور نیل به هدف تحقیق، ابتدا (در بخش کیفی) با استفاده از روش تحلیل اسنادی و تحلیل مضمون و با بهره‌گیری از ترجمه منبع عظیم نهج البلاغه و مطالعات انجام شده در این زمینه، تعداد زیادی از مؤلفه‌های مؤثر در تربیت و رشد معنوی مدیران، شناسایی و استخراج شد. بر اساس نظرات اساتید گروه مدیریت دانشگاه لرستان، از بین مؤلفه‌های شناسایی شده تعداد ۲۰ مؤلفه مهم و مؤثر بر رشد و تربیت معنوی مدیران انتخاب شدند (جدول ۱) که عبارتند از: تفکر، ایمان، خودشناسی، محبت، کرامت نفس، عفو و مدارا، صبر، خداشناسی،

۹۴ ♦ طراحی الگوی تربیت معنوی مدیران بر اساس آموزه‌های نهج‌البلاغه ...

اعتقاد به آخرت، تقوا، یاد مرگ، خودسازی، تواضع، عدالت، اخلاق مدیریتی، حکمت، عبودیت، تقرب الی‌الله، وفای به عهد و امانتداری. مؤلفه‌های مذکور، هم‌راستا با نتایج تحقیقات یدالهی‌فر و همکاران (۱۳۹۷)، آقامحمدی (۱۳۹۶)، نجفی و همکاران (۱۳۹۴)، خلعتبری و صدارت (۱۳۹۳) و موسی‌زاده و عدلی (۱۳۸۸) می‌باشند.

در ادامه و در قسمت کمی پژوهش، بر اساس مؤلفه‌های بیست‌گانه انتخاب شده از کتاب بابرکت نهج‌البلاغه و اطلاعات جمع‌آوری شده از پرسشنامه‌های تحقیق، در نهایت با استفاده از مدل‌سازی ساختاری تفسیری، الگوی تربیت معنوی مدیران طراحی شد (شکل ۱). همان‌طور که از الگوی نهایی تحقیق نتیجه‌گیری می‌شود، مؤلفه‌های سطح پنجم، عبارتند از: تفکر، خودشناسی، ایمان، خداشناسی و اعتقاد به آخرت. این مؤلفه‌ها در پژوهش‌های هلوای و همکاران (۲۰۱۹)، نوبکو (۲۰۱۷) و لطفی و همکاران (۱۳۹۷) برای رشد و تربیت معنوی مدیران مورد تأکید قرار گرفته‌اند. در حقیقت؛ یافته‌های این سطح، حاکی از اساسی‌ترین و مؤثرترین مؤلفه‌های شناسایی شده در تحقیق حاضر به منظور تربیت معنوی مدیران است. با توجه به اثرگذاری و زمینه‌ساز بودن این مؤلفه‌ها برای رشد و کسب مؤلفه‌های سطوح دیگر، به مدیران سطوح مختلف سازمانهای دولتی و خصوصی پیشنهاد می‌شود به منظور تربیت و رشد معنوی خود، این مؤلفه‌ها را سرلوحه زندگی شخصی و شغلی خویش قرار دهند؛ زیرا این مؤلفه‌ها زمینه‌ساز رشد معنوی مراتب بالاتر می‌باشند. البته با عنایت به طولانی بودن فرایند رشد و تربیت معنوی، این افراد باید سالها قبل از انتصاب و مدیر شدن و با دریافت معرفتهای لازم اقدام به کسب مؤلفه‌های مورد اشاره کنند و با انجام تمرینهای بسیار، متصف به صفات و فضایل لازم برای مدیریت اثربخش شوند تا هم خود و هم افراد زیرمجموعه خود را به نحو احسن هدایت و مقدمات سعادت دنیا و آخرت آنها را فراهم کنند.

یافته‌های به دست آمده از سطح اول مدل نهایی تحقیق نشان می‌دهند که مدیران با رعایت و کسب مؤلفه‌های سطوح پایین‌تر می‌توانند متصف به صفات محبت، کرامت نفس، اخلاق مدیریتی شده و در نهایت، به قرب الی‌الله که بالاترین مقام انسانیت است، نایل شوند. خداوند متعال درباره قرب الی‌الله می‌فرماید: «والسابقون السابقون اولئک المقربون» (واقع: ۱۰-۱۱)؛ و (سومین گروه) پیشگامان پیشگام‌اند، آنها مقربانند. مرحله قرب الی‌الله، علاوه بر ثمرات فردی برای خود مدیران، گاه باعث رستگاری و سعادت ابدی پیروان خواهد شد. مؤلفه‌های این سطح، هم‌راستا با نتایج تحقیقات لطفی و همکاران (۱۳۹۷)، نجفی و همکاران (۱۳۹۴) و حیدری ستوده (۱۳۹۱) است. گفتنی است که هدف اصلی و اساسی برای رشد و تربیت معنوی، رسیدن به مقام انسانیت کامل و خلافت الی‌الله است و این مقام حاصل نمی‌شود مگر با تربیت معنوی؛ تربیتی که نسخه آن توسط افراد شاخصی که خود به آن مقام رسیده باشند، تجویز شده باشد. به طور کلی، تربیت معنوی در عمق مفاهیم نهج‌البلاغه، تربیت الی‌الله است که دستیابی به آن مستلزم رعایت تقوای الی‌الله است و تفکر و تعقل و سیر در آفاق و انفس و تلاش و کوشش در جهت تصفیه نفس از رذایل و آراستگی به جمیع فضایل را می‌طلبد که نهایت آن تقرب الی‌الله است.

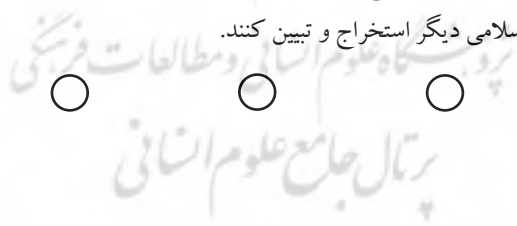
پیشنادهای کاربردی

با توجه به نتایج تحقیق، به مدیران سازمانهای کشور پیشنهاد می‌شود مؤلفه‌های مهم و مؤثر در تربیت و رشد معنوی مدیران، احصا شده از پژوهش حاضر را به کارکنان و مدیران سطوح مختلف خود معرفی کنند و از آنان بخواهند به این مؤلفه‌ها در زندگی شخصی و شغلی خود توجه و اهتمام داشته باشند؛ زیرا اولاً، این مؤلفه‌ها برگرفته از کلام مبارک امیرالمؤمنین (ع) در کتاب شریف نهج‌البلاغه است که خود در بالاترین مقام معنویت و راهنمای تمام نسلهای بشر است و ثانیاً، اثرات و برکات مراقبه، رعایت و متصف شدن به صفات و مؤلفه‌های ارائه شده در این تحقیق، علاوه بر مدیران (تحقیقات حاکی از اثرات مثبت معنویت بر رهبری سازمانی، عملکرد شغلی، سازمانی، کاهش استرس، سلامت روحی، جسمی، آرامش و ... دارند)، زندگی کاری، شخصی، اطرافیان و حتی پیروان را نیز تحت تأثیر مثبت قرار می‌دهد.

با عنایت به طولانی بودن فرایند رشد و تربیت معنوی، مدیران باید سالها قبل از انتصاب و مدیر شدن برای این کار آماده شوند. بر این اساس، به دانشگاهها و مؤسسات آموزش عالی (به خصوص مراکزی که رشته‌های مدیریت را ارائه می‌کنند) و حتی آموزش و پرورش کشور پیشنهاد می‌شود مؤلفه‌های پژوهش حاضر را در دستور کار آموزش خود قرار دهند و با این کار، زمینه تربیت و رشد معنوی منابع ارزشمند انسانی را در آینده فراهم سازند که علاوه بر افراد آموزش دیده، جامعه نیز منتفع شود.

پیشنادهایی برای پژوهشگران

پژوهشگران در تحقیق حاضر، با استفاده از روش مدل‌سازی ساختاری تفسیری اقدام به طراحی الگوی تربیت معنوی مدیران کردند. پیشنهاد می‌شود محققان دیگر با استفاده از روشهای دیگر از جمله: ویگور فازی، دیماتل، دلفی و دیگر روشها اقدام به طراحی یا اولویت‌بندی مؤلفه‌های تربیت معنوی کنند. علاوه بر این، تمرکز در این تحقیق روی استخراج مؤلفه‌های تربیت معنوی از کتاب نهج‌البلاغه بود؛ به سایر محققان پیشنهاد می‌شود مؤلفه‌های بیشتری را با استفاده از قرآن یا سایر منابع اسلامی دیگر استخراج و تبیین کنند.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج‌البلاغه. ترجمه محمد دشتی (۱۳۷۹). قم: مشرقین.
- آقامحمدی، جواد (۱۳۹۶). «ارائه چارچوبی برای تبیین شاخصهای مدیران بر اساس معیارهای اسلامی با روش سنتز پژوهی». اسلام و مدیریت، سال ششم، ش ۱۲: ۶۲-۴۱.
- اشعری، زهرا (۱۳۸۷). بررسی مفهوم، اصول و روشهای تربیت معنوی بر اساس آرای علامه طباطبایی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته فلسفه آموزش و پرورش. دانشگاه تهران.
- ایمان‌زاده، علی و احمد سلحشوری (۱۳۸۹). «تربیت معنوی و برنامه درسی». اولین همایش ملی تحول بنیادین در نظام برنامه درسی ایران. مشهد.
- حیدری ستوده، زین‌العابدین (۱۳۹۱). تربیت معنوی از دیدگاه امام علی (ع) بر مبنای نامه‌های نهج‌البلاغه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه ملایر.
- خلعتیری، حسام‌الدین و فریبا صدارت (۱۳۹۳). «ویژگی‌های شخصیتی مدیر از منظر قرآن و نهج‌البلاغه». سراج منیر، سال پنجم، ش ۱۶.
- سارمی، زبیده؛ ناصر محمدی و برزو مولایی (۱۳۹۶). «اصول، اهداف و روشهای تربیت از دیدگاه امام علی (ع) در نهج‌البلاغه». پژوهشنامه مطالعات راهبردی علوم انسانی و اسلامی، سال اول، ش ۷: ۲۲۵-۲۴۷.
- سپهوند، رضا؛ محسن عارف‌نژاد، فرجام زارع و مهدیه سپهوند (۱۳۹۸). «اثر معنویت سازمانی بر آثومی سازمانی با تأکید بر نقش میانجی اخلاق کار (مورد مطالعه: دانشگاه لرستان)». مدیریت در دانشگاه اسلامی، سال هشتم، ش ۲.
- سلحشوری، احمد (۱۳۹۰). «حدود و ثغور تربیت اخلاقی، تربیت معنوی و تربیت دینی». رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، دوره دوم، ش ۲: ۵۶-۴۱.
- شهبازی، مهرناز و فتاح ناظم (۱۳۹۶). «بررسی رابطه میان رهبری معنوی و جو سازمانی با رفتار شهروندی در کارکنان ادارات آموزش و پرورش شهر تهران». خانواده و پژوهش، ش ۳۴.
- فیض‌الاسلام اصفهانی، علی‌نقی (۱۳۷۹). ترجمه و شرح نهج‌البلاغه. تهران: مرکز چاپ و نشر تألیفات فیض‌الاسلام.
- لطفی، حسن؛ پریش جعفری و حمیدرضا آراسته (۱۳۹۷). «ارائه مدلی برای بالندگی رهبری معنوی در دانشجویان». پژوهشهای رهبری و مدیریت آموزشی (دانشگاه علامه طباطبائی)، سال چهارم، ش ۱۵: ۳۵-۶۸.
- مال ابراهیمی، عزت (۱۳۹۶). «تبیین الگوی اخلاق مدیریتی اسلام از منظر قرآن و نهج‌البلاغه». صبا نور، سال اول، ش ۲: ۲۹-۴۲.
- مجیدی خوانساری، غلامحسین (۱۳۸۵). نهج‌الفصاحه؛ کلمات قصار پیامبر اسلام (ص). قم: انصاریان.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۳). مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی: جهان‌بینی توحیدی. تهران: صدرا.

- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۷۳). **چهل حدیث**. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- موسوی‌زاده، زهره و مریم عدلی (۱۳۸۸). «**معیارهای انتخاب و انتصاب مدیران با رویکرد شایسته‌گزینی در نهج‌البلاغه**». *اندیشه مدیریت*، سال سوم، ش ۱: ۱۳۲-۱۰۳.
- میرزاخانی، مهدی (۱۳۹۱). **ارزش و جایگاه معنویت در قرآن و دلالت‌های برنامه درسی بر مبنای آن**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی.
- میرعرب، فرج‌الله (۱۳۹۵). **تربیت اعتقادی و معنوی با نگاه قرآنی**. قم: بوستان کتاب، چ دوم.
- نجفی، حسن؛ رضا وفائی و حسن ملکی (۱۳۹۴). «**تبیین ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان و تحلیل آن در محتوای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران**». *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، سال یکم، ش ۱.
- نجفی، محمد و فاطمه کشانی (۱۳۸۸). «**برنامه درسی معنوی برای دستیابی به تربیت دینی**». *مجموعه مقالات همایش تربیت دینی*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- یارمحمدیان، محمدحسین؛ احمدعلی فروغی ابری، ابراهیم میرشاه جعفری و احمدرضا اوجی‌نژاد (۱۳۹۱). «**بررسی تطبیقی رویکردهای برنامه درسی معنوی با توجه به مؤلفه‌های برنامه درسی معنوی در چند کشور جهان**». *رهیافتی نو در مدیریت آموزشی*، ش ۳: ۱۰۲-۸۳.
- یدالهی‌فر، محمدجواد؛ علیرضا فقیهی، محمد سیفی، محمدرضا یوسف‌زاده و فائزه ناطقیه (۱۳۹۷). «**اهداف و اصول تربیت معنوی بر اساس آموزه‌های امام علی (ع) در نهج‌البلاغه**». *پژوهشنامه نهج‌البلاغه*، سال ششم، ش ۴۲.
- **The Holy Quran.**
- Adrian Noghiu, Alain (2020). **“Spiritual Capital: A Framework for Spirituality-Infused Leadership Education and Organizational Spirituality”**. *New Directions for Student Leadership*, No. 166, Summer 2020 © 2020 Wiley Periodicals LLC. Published online in Wiley Online Library (wileyonlinelibrary.com) DOI: 10.1002/yd.20382
- Afful, I. & A. Williams (2015). **“Crisis management: The spiritual aspects of victim recovery in serious crime”**. *International Journal of Emergency Services*, 4(1): 50-64. doi:10.1108/IJES-09-2014-0014
- Afsar, B. & M. Rehman (2015). **“The relationship between workplace spirituality and innovative work behavior: The mediating role of perceived person-organization fit”**. *Journal of Management, Spirituality & Religion*, 12(4): 329-353. doi:10.1080/14766086.2015.1060515
- Agha Mohammadi, J. (2017). **“Provide a framework for explaining the characteristics of managers based on Islamic criteria with the method of synthesis research”**. *Two specialized scientific journals of Islam and management*, Year 6, No. 4: 48-60.
- Ash'ari, Z. (2008). **A study of the concept, principles and methods of spiritual education based on the views of Allameh Tabatabai**. Master Thesis in Philosophy of Education, University of Tehran.

- Bent-Goodley, T. & C.M. Smith (2017). “**An African-centered approach to community policing**”. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 27(1/2): 92-99. doi:10.1080/10911359.2016.1266856
- Cook, C. & N. White (2018). “**Resilience and the role of spirituality**”. In: D. Bhugra, K. Bhui, S. Wong & S. Gilman (Eds). *The Oxford Textbook of Public Mental Health*. Oxford: Oxford University Press.
- Crossman, Joanna (2015). “**Manager Perspectives on Embedding Workplace Spirituality into the Business Curriculum: Bridging the Gap**”. *Published online in Wiley Online Library* (wileyonlinelibrary.com) © 2015 Wiley Periodicals, Inc. DOI: 10.1002/tie.21674
- Faiz al-Islam Isfahani, A (2000). **Translation and explanation of Nahj al-Balaghah**. Tehran: Faiz al-Islam Publishing Center.
- Gupta, V.K. & A.P. Singh (2016). “**Conceptualization and organizational outcome correlates of spirituality at workplace**”. *Indian Journal of Community Psychology*, 12(2): 391-403. Retrieved from <https://ezp.waldenulibrary.org/login?url=https://search.ebscohost.com/login.aspx?>
- Heydari Sotoudeh, Z. (2012). **Spiritual education from the perspective of Imam Ali (AS) based on the letters of Nahj al-Balaghah**. Master's thesis of Malayer University.
- Holloway, Derek; Anne Lumb, Liz Mills, Andrew Rickett, Shahne Vickery, Tatiana Wilson & Kathryn Wright (2019). “**Spiritual Development Interpretations of spiritual development in the classroom**”. www.churchofengland.org/education. The National Society (Church of England and Church in Wales) for the Promotion of Education 2019.
- Imanzadeh, A. & A. Salhshouri (2010). “**Spiritual education and curriculum**”. *The first national conference on fundamental change in the Iranian curriculum system*, Mashhad.
- Khalatbari, H. & F. Sadrat (2014). “**The personality traits of the manager from the perspective of Quran and Nahj al-Balaghah**”. *Siraj Munir Magazine*, Year 5, No. 16.
- Koenig, H.; D. King & V. Carson (2012). **Handbook of Religion and Health**. 2nd edn. Oxford: Oxford University Press.
- McNamee, Lacy G. (2017). **Spirituality**. Baylor University, USA. Published 2017 by John Wiley & Sons, Inc. DOI: 10.1002/9781118955567.wbieoc302
- Nadal, A.C.; S.A. Hardy & C.M. Barry (2018). “**Understanding the roles of religiosity and spirituality in emerging adults in the United States**”. *Psychology of Religion and Spirituality*, 10(1): 30-43. doi:10.1037/rel0000104
- **Nahj al-Balaghah**. Translated by Mohammad Dashti (2000). Qom: Mashregheyn.
- Novikov, Valentin (2017). “**Spiritual Leadership within an Army Acquisition Program Management Context**”. *Journal of Leadership, Accountability and Ethics*, Vol. 14(2): 49-81.

- Philip, Selin; A. Anita, Neuer Colburn, Lee Underwood & Hannah Bayne (2019). **“The Impact of Religion/Spirituality on Acculturative Stress Among International Students”**. *Journal of College Counseling*, April, Vol. 22.
- Pradhan, R.K. & L.K. Jena (2016). **“Workplace spirituality and employee job behavior”**. *Paradigm*, 20(2): 159-175. doi:10.1177/0971890716670721
- Robinson, Nicole (2019). **Police Officers' Perceptions of Spirituality for Managing Occupational Stress and Job Performance**. Walden Dissertations and Doctoral Studies Collection. College of Social and Behavioral Sciences. Walden University. <https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations> Part of the Religion Commons.
- Rogers, M. & J. Wattis (2015). **“Spirituality in nursing practice”**. *Nursing Standard (2014+)*, 29(39): 51-57. doi:10.7748/ns.29.39.51.e9726
- Rogers, M.; J. Wattis, J. Stephenson, W. Khan & S. Curran (2019). **“A questionnaire-based study of attitudes to spirituality in mental health practitioners and the relevance of the concept of spiritually competent care”**. *International Journal of Mental Health Nursing*, 28: 1165-1175. doi: 10.1111/inm.12628
- Saini, R. (2017). **“Developing spirituality at workplace: Boon or bane”**. *Indian Journal of Occupational & Environmental Medicine*, 21(2): 43-44. doi:10.4103/ijoem.IJOEM_161_17
- Scherer, L.L.; J.A. Allen & E.R. Harp (2016). **“Grin and bear it: An examination of volunteers' fit with their organization, burnout and spirituality”**. *Burnout Research*, 3(1): 1-10. doi:10.1016/j.burn.2015.10.003
- Smith, J. & S. Robinson (2015). **“Redefining spirituality”**. *Nursing Management*, 46(2): 44-49. doi:10.1097/01.NUMA.0000460036.71438.f1
- Smith, J.; G. Charles & I. Hesketh (2015). **“Developing understanding of the spiritual aspects to resilience”**. *International Journal of Public Leadership*, 11(1): 34-45. doi:10.1108/IJPL-06-2014-0006
- Stein, E.M.; E. Kolidas & A. Moadel (2015). **“Do spiritual patients want spiritual interventions? A qualitative exploration of underserved cancer patients' perspectives on religion and spirituality”**. *Palliative & Supportive Care*, 13(1): 19-25. doi:<http://dx.doi.org.ezp.waldenulibrary.org/10.1017/S1478951513000217>
- Stonecipher, Paul R. (2015). **Leadership Development of College Students and the Influence of Spiritual Growth**. Doctoral Treatises and Dissertations University of Florida. Department of Educational Leadership and Policy Studies.
- Wattis, J.; S. Curran & M. Rogers (2017). **“What does spirituality mean for patients, practitioners and health care organisations?”**. In: J. Wattis, S. Curran & M. Rogers (Eds). *Spiritually Competent Practice in Health Care* (P. 1-17). Boca Raton: CRC Press.

- Yishuang, M. (2016). “**Spiritual leadership at the workplace: Perspectives and theories (Review)**”. *Biomedical Reports*, 5(4): 408-412. doi:10.3892/br.2016.748
- Zaman, Asad (2019). “**Islam’s Gift: An Economy of Spiritual Development**”. *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 78, No. 2 (March). DOI: 10.1111/ajes.12272

